

Възнаграждения за създаване и използване на научни произведения

доц. д-р Виолета Цакова

УНСС, катедра „Интелектуална собственост”

e-mail: vtzakova@abv.bg

Резюме: Всеки научен работник получава възнаграждения за създаването от него научни произведения и/или за тяхното използване. Но не всеки научен работник е запознат с основанията, природата и механизма на формиране на отделните възнаграждения. А те, както и възможностите на научните работници да влияят върху размера на възнагражденията, са различни.

Статията е подготвена в полза на колегите, които търсят отговори на въпроси, свързани с възнагражденията за техните научни произведения. Тя е разработена на основата на принципни постановки в Закона за авторското право и сродните му права (ЗАПСР) и съществуващата в страната ни практика. В статията са представени основните модели на формиране на възнаграждения за създаване и/или използване на научни произведения и условията за тяхното прилагане.

Ключови думи: интелектуална собственост, научни произведения, възнаграждение, трудово възнаграждение, компенсационно възнаграждение.

JEL: J32, M59, O34.

Предварителни бележки

Научните произведения са обект на интелектуална собственост. Тази собственост съдържа широк кръг от действия по **използване на произведението** – възпроизвеждането му в екземпляри на хартиен или електронен носител, разпространение на екземплярите, предоставяне на достъп до произведението в интернет, превод и преработка на произведението и други. Общото за всички действия е, че те осигуряват довеждането на произведението до потребителите. Чрез тях то се пренася от личната сфера на своя създател в обществената среда и се превръща в пазарен продукт, за който потребителите биха платили. На тази основа се формира **доходът от реализацията на научно произведение**, който се разпределя между всички участници в процеса по неговото създаване и използване. Доходът се получава от участника, който предлага произведението на пазара срещу определена цена. Полученият доход се разпределя между всички участници. Част от него, под формата на **възнаграждение**, получава и научният работник. В зависимост от отношенията между него – като създател на научно произведение, и другите участници във веригата по довеждането му до потребителите, възнаграждението има **различен характер и различни форми на проявление**.

На основата на казаното горно, могат да се направят няколко извода:

- получаваното от научния работник възнаграждение е отплата за извършени от него фактически и/или правни действия;
- в зависимост от това, за какво е отплатата, възнаграждението има различно основание и форма;
- източник на възнаграждението е доходът, получен от пазарната реализация на произведението.

Научният работник получава възнаграждение в следните случаи на извършени от него фактически и/или правни действия по създаване и/или разрешаване използването на негово произведение:

- когато лично разреши на други лица да използват произведението му;
- когато създава произведение по трудов договор;
- когато създава произведение по договор за възлагане;
- когато приеме свободното използване на произведение по силата на недоброволна (законова) лицензия.

При всяка от посочените схеми, основанията за получаване на възнаграждение от научния работник, природата на възнаграждението и механизмите за определянето му, са различни.

Възнаграждение за използване на научно произведение, създадено в свободен режим на работа

Когато научният работник създава научно произведение в свободен режим на работа – по своя инициатива, с лична организация и собствени финансови средства,

той е единствен негов собственик. За произведение, създадено при такива условия, научният работник преценява и решава дали да го използва сам, или да разреши използването му от други лица срещу възнаграждение. Обикновено се прибягва към втората възможност, тъй като научният работник няма условията, ресурсите и уменията лично да извърши възпроизвеждане на произведението, неговото разпространение или други действия по използването му.

Разрешението се дава с **договор за използване** на научно произведение. По своята същност това е авторски или лицензионен договор, сключван с ползвател. Определя се като **авторски**, защото с него научният работник като автор дава съгласие за извършване на действия, които законът е отредил да извършва само той. Определя се като **лицензионен**, защото с него се дава разрешение (лицензия¹) за използване на защитен обект на интелектуална собственост – научно произведение. Договорът е **възмезден** и предвижда, че научният работник ще получи възнаграждение или друга облага срещу предоставената възможност да се използва негово произведение.

Основно правило при сключването на такива договори, установено в българския авторскоправен закон, е, че **възнаграждението се дължи „за всеки вид използване на произведението и за всяко поредно използване от същия вид“**². Първата част от правилото означава, че ако с договора научният работник е разрешил използване на негово произведение, например чрез разпространението на екземпляри, предоставянето на достъп в интернет и превеждането му, той трябва да получи възнаграждение за всяко от дадените разрешения.

¹ *littentia* (от лат.) - разрешение за извършване на определени действия, позволение за използване.

² Чл. 19 на Закон за авторското право и сродните му права.

Втората част от правилото означава, че ако едно от действията, например преводът, се извърши наново, за това се дължи отделно възнаграждение.

Първата част от правилото не работи. Причина за това е съществуващата практика при определяне предмета на сключваните договори. Най-често в предмета не се сочат конкретните действия, които научният работник разрешава да се извършват с неговото произведение, а съдържа само една **обща формулировка – „използване на произведението“**. За незапознатите с авторското право и определеното от него съдържание на понятието „използване“ тази формулировка изглежда естествена, нормална и с нищо не застрашаваща интересите на автора. В действителност обаче тя означава, че научният работник е разрешил извършването на абсолютно всички действия по използването. Съответно, възнаграждението по договора е въобще за използване, а не за отделни действия, чрез които то се реализира.

Отклонение от принципното положение има и в практиката на някои периодични издания, които не плащат възнаграждение за публикуването от тях научни произведения. Това поведение се основава на прието от издателствата разбиране, че те имат мисия и роля на форум за полезна размяна на научни идеи в общество на творчески личности. С популяризирането на научни произведения те осигуряват условия авторите им да получат известност и професионално признание, почит и уважение. Доколко сочените основания за неплащане на възнаграждение са обосновани, е спорно, но този въпрос не се дискутира тук.

Втората част от правилото по принцип се спазва. Например научният работник получава възнаграждение за всяко следващо

издаване на негово произведение. Обичайно то е по-ниско в сравнение с възнаграждението, получено за първото издание. Въпросът, доколко това е правилно, е дискуссионен, но и той няма да се обсъжда.

Възнаграждението по договор за използване на научно произведение има специфичен характер. То **не е за труд**, защото научният работник не е работил за ползвателя. **Не е и за резултат**, защото произведението не е създадено по искане на ползвателя за негови цели и освен това с договора нито се продава, нито се купува научно произведение.

Възнаграждението по договора за използване на научно произведение е цената, която ползвателят плаща срещу полученото от научния работник разрешение за икономическо експлоатиране на произведението. И тъй като отношенията са по повод частна собственост, каквато е собствеността върху научното произведение, няма административно определени и задължителни правила, методики, тарифи и ставки за формиране на цената. Тя се определя **свободно** от страните по договора, в зависимост от силата на преговорната им позиция и съобразявайки се с влиянието на много пазарни и непазарни фактори – известност на научния работник, проблематика, пазарно търсене, възможност за реализация, обхват на разрешените действия по използването, срок и територия, за които се дава разрешението, и др.

С договора страните трябва да постигнат съгласие по редица въпроси, свързани с възнаграждението, като:

- начина на определяне на възнаграждението – като глобална сума, в процент от определен финансов резултат, комбинация от посочените или по друг начин;

- базата за процентните отчисления (когато възнаграждението е определено по този начин) – от общите или от чистите приходи, от цената на едро или на дребно, или върху друга база, в зависимост и от способите за използване;
- начина и мястото на плащане на възнаграждението – еднократно или на части, по банков път или в брой, на адреса на ползвателя или на друго място;
- периодичността и времето на плащане на възнаграждението, когато то ще се плаща на части – ежемесечно, на тримесечие или друг период, датата от съответния месец, до която трябва да се плати;
- размера на авансовото възнаграждение, когато се предвижда такова;
- лихвата за забава на плащанията;
- разходите, които ще са за сметка на възнаграждението – например за промоция и реклама;
- възможността за промени на възнаграждението при достигането на определени обеми на реализация;
- гарантирания минимум на възнаграждението и др.

Основен въпрос на възнаграждението, за който се договарят страните, е **начинът на определянето му** – като глобална сума или в процент от конкретен финансов резултат. За научния работник и двата способа имат своите положителни и отрицателни страни. Предимство при възнаграждението, определено като еднократна сума, е сигурността и бързината на получаването му. Недостатък е рискът то да се окаже малко при голям пазарен успех на произведението и големи доходи от реализацията му. За тези случаи законът

е създал механизъм за постигане на справедливост в отношенията. Според него научният работник има право на **допълнително възнаграждение** над договореното, когато последното се окаже „явно несъразмерно на приходите, получени от използването на произведението“³.

Определянето на възнаграждението в процент от финансов резултат е по-справедливо, защото има реална основа – пазарната реализация на научното произведение и полученият от това доход. Недостатък при този способ е, че ползвателят, по различни причини, може да не осигури добри условия за реализация на произведението, при което доходът ще е малък и определеното на негова основа възнаграждение – ниско. За такива случаи обаче законът не предвижда механизъм, чрез който научният работник може да защити интересите си.

И двата начина за определяне на възнаграждението дават само подхода, но не и стойностите на абсолютния му или в проценти размер. Те се конкретизират от страните по договора. Единствено при издателския договор законът определя отчислението за възнаграждение в размер 15 на сто върху цената на дребно на всеки продаден екземпляр⁴. Това правило ще е в сила само когато страните не са уговорили друго за възнаграждението.

Има случаи, в които определянето на възнаграждението чрез пропорционалния принцип, е неприемливо, например за статия в периодично издание, поради което то се определя само като глобална сума.

³ Чл. 38, ал. 2 на ЗАПСП. Преценка за съразмерността и за величината на допълнителното възнаграждение правят страните по договора, а когато не постигнат съгласие, спорът се решава от съда.

⁴ Чл. 47, т. 3 на ЗАПСП.

Възнаграждение за научно произведение, създадено по трудово правоотношение

С научните работници, които работят в научни или други организации, провеждащи научни изследвания, се сключва **трудов договор**. Той задължава наетия научен работник за извършване на научноизследователска дейност по създаване на научен резултат срещу възнаграждение. Договорът определя общо вида на работата, но не сочи конкретните дейности, които трябва да се извършват, и резултатите, които трябва да се получат. Това е разбираемо и оправдано, предвид творческия характер на работата и неопределеността на резултата⁵.

Предмет на договора, който научният работник сключва със своя работодател, е **предоставянето на работна сила срещу определено възнаграждение**. Това е трудово възнаграждение за положен труд, което не зависи от продуктивността на научния работник и от ефективността на създадения научен резултат. Независимо от тях той получава уговореното в договора възнаграждение.

При така уредените отношения са възможни несъответствия между труд, резултат и възнаграждение. Едно от тях възниква, когато продължително време научният работник работи некачествено, не създава никакъв научен резултат или създава некачествен. В този случай работодателят търпи загуби. Той обаче има механизми за регулиране на отношенията – може да предложи намаляване на договореното възнаграждение или прекратяване на договора. Несъответ-

ствие възниква и когато научният работник е високопродуктивен и създадените от него научни резултати имат голям пазарен успех. В този случай той ще бъде оцетен заради фиксираното в договора възнаграждение, безразлично към обема и качеството на неговата работа. Заради справедливостта и недопускане на интелектуална експлоатация в такава форма, законът е създад коректив, бранейки научния работник като по-слаба страна в договорното отношение. Той предвижда възможност за **допълнително възнаграждение** на научния работник, когато получаваното от него трудово възнаграждение за времето, през което е създавал научния резултат, се окаже явно несъразмерно на приходите, реализирани от работодателя при използването на този резултат⁶.

Възнаграждение за научно произведение, създадено по възлагане

Пазарът на научни произведения функционира както по модела „създадено – предложено“, така и по модела „поръчано – създадено“. Вторият модел се формира в случаите, когато орган или организация – международни, държавни, общински, обществени или частни, имат необходимост от конкретни научни резултати. За целта те използват различни форми за определяне на изпълнител – пряко, чрез публично оповестен или чрез закрит конкурс и др. С избрания научен работник или научен колектив се сключва договор за възлагане. Този договор не е специално уреден в закона. Той може да има елементи на договор за изработка и/или на договор за поръчка.

⁵ За да се избегнат недоразумения обаче, казаното за същността на работата и на резултата не трябва да се смесва с въпросите за тяхното планиране и отчитане, които тук не са обект на разглеждане.

⁶ Чл. 41, ал. 3 на ЗАПСП. Преценка за съразмерност и за величината на допълнителното възнаграждение правят страните по трудовия договор, а когато не постигнат съгласие, спорът се решава от съда.

Предмет на договора е получаването на конкретен научен резултат срещу възнаграждение, което се определя **свободно** от страните. С такъв договор възложителят възлага, а изпълнителят поема задължението да създаде научен продукт срещу определено възнаграждение, при определени основни параметри на работата и на резултатите и основни правила за тяхното приемане от възложителя. С други думи, **възнаграждението по този договор е за резултат**. Поради това обичайно то се уговаря за междинни резултати и за краен резултат, което позволява на възложителя да контролира процеса на изпълнение и да прекрати договора на определен етап, когато прецени, че възложението няма да бъде изпълнено.

При договора за възлагане няма възможност за договаряне на допълнително възнаграждение, каквато има при договора за използване на научно произведение и при трудовия договор. При него законът дава предимство на договорното начало, а не на защитната си функция, защото се предполага, че страните по такъв договор са равноправни, достатъчно информирани и разумно могат да отстояват интересите си при договарянето.

Компенсационно възнаграждение при свободно използване на научно произведение

Освен посочените случаи на договорно определяне на възнаграждение за създаване и за използване на научни произведения, има обстоятелства, при които то се определя от закон с **недоброволна (принудителна) лицензия**. Това са случаи на позволено свободно използване на научни произведения, без да се иска разрешение от собственика им. Едно от тях е **възпроизвеждането на произведението за лично ползване**. Само-

то възпроизвеждане може да стане от всякакъв носител на всякакъв друг носител посредством репрографиране (ксерокопиране), запис върху магнитен носител (касета) или в цифров формат (дискета, компакт диск).

Независимо от собственическите права върху научните произведения, законът отчита съществуването на права и интереси от по-висок ранг и допуска свободното използване на произведения за задоволяване на образователни, научни и информационни потребности на членовете на обществото. Така той гарантира признати културни права на личността.

Свободното използване на научни произведения, особено когато е в големи мащаби обаче, сериозно накърнява икономическите интереси на техните автори. Да си представим само, че след като едно научно произведение е публикувано, всички, които искат да го прочетат и да го имат в личната си библиотека, започнат да правят копия, вместо да купят екземпляр от него. Това сериозно би застрашило интересите както на издателя, така и на автора, чието възнаграждение се формира на основата на приходите от реализацията на публикуваните екземпляри.

За компенсиране в някаква степен на научните работници за свободното използване на техните произведения е предвидено те да получават т.нар. **компенсационно възнаграждение**.

Целият модел на възнаграждението – размер, плащане, събиране и разпределяне, е уреден със закон.

Размерът на възнаграждението е определен в проценти върху конкретна база:

- 2 % върху производствената цена на произведенията в страната и върху митни-

ческата облагаема стойност на внасяните апарати за записване и за възпроизвеждане по репрографски начин;

- 5 % върху производствената цена на произведените в страната и върху митническата облагаема стойност на внасяните празни звуконосители и видеоносители, върху които може да се направи запис на научно произведение⁷.

Така определените суми се дължат от производителите и от вносителите на празни звуконосители, видеоносители и на апарати за записване и за репрографско възпроизвеждане. Те се изплащат на специално създадено за целта сдружение. Двадесет на сто от събраните суми се отчисляват за Националния фонд „Култура“, а останалите се разпределят поравно между авторите на копираните научни произведения и техните издатели.

Механизмът, регламентиран със закона, замества липсващото договорно уреждане на отношенията, свързани с възнаграждението при възпроизвеждане на авторски произведения за лично ползване. Размерът и начинът на определянето му се основават на формални, а не на пазарни принципи и критерии. По тази причина възнаграждението не е същинско, а компенсационно, заместващо реално дължимото. То се предоставя на автора не като възнаграждение за неговия труд или за създадения от него резултат, или за дадено разрешение да се използва неговото произведение, а като **компенсация за принудата да търпи наложени ограничения на собственическите му права**.

Компенсационните възнаграждения са въведени за първи път в Германия през 1965 г. През 1980 г. те са уредени в Австрия, а скоро след това – в Унгария, Франция, Норвегия, Швеция

и много други държави. У нас моделът на компенсационното възнаграждение е регламентиран още през 1993 г., но и до днес **не функционира**, независимо от многото промени, които трябваше да го направят работещ.

Други въпроси на възнаграждението

Разпределяне на възнаграждението при съавторски произведения

Възнаграждението за използване на съавторско произведение или за възлагане създаването на произведение от научен колектив принадлежи на всички съавтори. Разпределянето му между съавторите може да стане по три начина, като всеки следващ се прилага, когато предходният не може да се реализира. Тези начини са:

- в дялове, определени от самите съавтори;
- в равни дялове, независимо от участието в творческата работа по създаване на научното произведение;
- в дялове, съответстващи на приноса по създаване на научното произведение, устанoven от съда по молба на съавтор/и, несъгласни с разпределението в равни дялове.

Отказ от възнаграждение

Научният работник може да се откаже от всяко от полагащите му се възнаграждения, освен когато законът не допуска отказа. Такива случаи са: отказ от трудово възнаграждение, отказ от възнаграждение за даване на научното произведение под наем и отказ от възнаграждение за препредяване на научното

⁷ Звукозаписването и видеозаписването не са типични способи за свободно използване на научно произведение, но са възможни, например при неговото представяне пред аудитория, поради което тук са посочени заради пълнота.

произведение по кабел. Дори и да са направени, тези откази са нищожни.

Данъчно облагане на възнаграждение

Всяко възнаграждение, получено от научен работник за създаване и/или за използване на негово научно произведение, се облага с данък по Закона за данъците върху доходите на физически лица. Данъчната основа се определя диференцирано в зависимост от вида на възнаграждението и от нормативно признатите разходи.

Заклучение

Научният работник винаги получава възнаграждение за създаването и/или за използването на негово произведение. Характерът и природата на тези възнаграждения са различни и зависят от режима, при който е създадено и при който се използва произведението. Когато тези режими и техните правила се познават, научният работник може по-убедено да отстоява и по-аргументирано да защитава своите интереси при договаряне на дължимото му възнаграждение. **ИА**